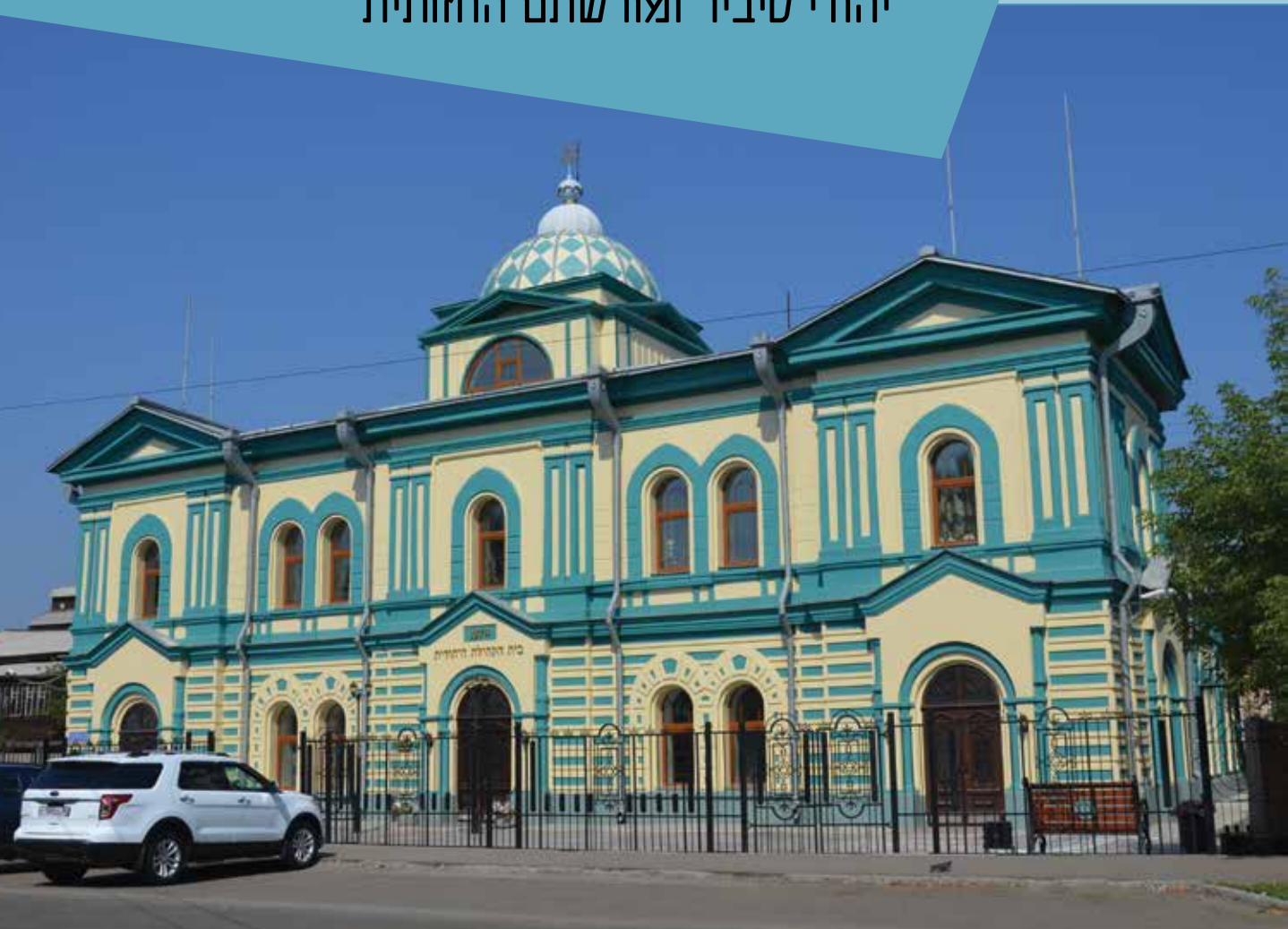

יהודים בערבות סיביר

יהודי סיביר ומורשתם החזותית

בית הכנסת באירקוטסק, בנה 1879-1881 (צילום: ולדימיר לוין)

“כולם מניחים, שסיביר הוא מקום שאסירים נשלחים אליו, אך לאמתו של דבר זו מדינה עשירה, דומה למערב הפרוע. יש בה עץ רב, נפט, כל סוגי אוצרות הטבע ופרוות”. (משה נובומייסקי, יליד סיביר, מייסד מפעלי ים המלח)

התחילו להגלות לסיביר. פן מרכזי במדיניות של האימפריה הרוסית בנוגע לתושביה היהודים היה הגבלה של הניידות הגיאוגרפית שלהם. היהודים הורשו להתגורר רק בתחום המושב – האזורים שבהם התגוררו לפני חלוקת פולין-ליטא ובאזורים מצפון לים השחור שנכבשו בסוף המאה ה-18 מהאימפריה העות'מאנית. התיישבות היהודים מחוץ לתחום המושב, כולל בסיביר,

סיביר – ממקום הגליית פושעים למעוז התעשרות

סיביר נכבשה על ידי רוסיה במהלך המאות ה-16 וה-17 ושימשה בעיקר כמקור לפרוות וכמקום להגליית פושעים. בשלהי המאה ה-18 השתתפה האימפריה הרוסית בחלוקת פולין-ליטא וקיבלה שטחים רחבים שהיו מיושבים על ידי יהודים. כך הפכו היהודים לנתיני האימפריה, ואת הפושעים היהודים

בקיץ 2015 יצאו חוקרי המרכז לאמנות יהודית לתעד את המורשת החזותית של יהודי סיביר. המשלחת עברה כ-6000 ק"מ, ביקרה ב-16 ערים סיביריות, ותייעדה 16 בתי כנסת, 11 בתי קברות ו-4 אוספים של תשמישי קדושה. הרוח המפורט של המשלחת נגיש באינטרנט: <https://goo.gl/2FcSvp>

ד"ר **אנה ברזין** – ראש מדור תשמישי קדושה ומצווה במרכז לאמנות יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקרת את ההיסטוריה והתרבות של יהודי מזרח אירופה.
ד"ר **ולדימיר לוין** – מנהל המרכז לאמנות יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים. מומחה להיסטוריה יהודית של מזרח אירופה ולאדריכלות בתי הכנסת.

מפת סיביר

בית הכנסת הכורלי בטומסק, נבנה 1902 (צילום: ולדימיר לויין)

כיפות כאלה עדיין ניתן לראות בבית הכנסת של אִיקְוֹטְסְק ובבית הכנסת הכוראלי של טוֹמְסְק. בתי כנסת רבים בערים הסיביריות היו מבנים של שתי קומות. בערים הגדולות זה התאים לסביבה, אך בערים הקטנות, כגון פֶּטְרוֹבְסְק וְבִיקְלֶזְקִי, בית הכנסת היה ועודנו הבניין הגבוה ביותר והבולט ביותר בין יתר בתי העץ הנמוכים.

בתיים עומדים עדיין לאורך הרחובות הראשיים ואחרים מהם אף מעוטרים בסמלי מגן דוד. יהודים אלה לא התביישו ביהדותם והיו מספיק בטוחים בעצמם כדי לעטר את בתיים בסימני היכר יהודים מובהקים.

אף על פי שיהודי סיביר לא הצטיינו בשמירה קפדנית על מצוות הדת, במרבית הערים בסיביר הוקמו בתי כנסת (לעתים אפילו שניים – שלושה), בתי ספר יהודיים ובתי עלמין.

בתי הכנסת הראשונים בסיביר היו בנייני עץ פשוטים, אך לקראת תחילת המאה ה־20 מרבית הקהילות הצליחו להקים בניינים גדולים ומפוארים ששיקפו באופן מוחשי את עושרן, את מעמדן החברתי הגבוה ואת אופייה המיוחד של קהילת יהודי סיביר. הבולטות של בתי הכנסת הסיביריים באה לידי ביטוי, למשל, בהקפדה על כיפה חיצונית. בתחום המושב שמשם באו יהודי סיביר, רק בתי כנסת ספורים, בעיקר בערים המרכזיות, היו בעלי כיפות שנראו מבהוץ. לעומת זאת, כמעט לכל בתי הכנסת בסיביר הייתה כיפה או מספר כיפות שהתנשאו מעל בתי העיר.

הייתה בלתי חוקית. כדי להשתקע בסיביר, יהודי היה צריך לבצע פשע כלשהו שעונשו – הגליה לאזורים מרוחקים. בתחילת שהותם במקום סבלו הגולים מתנאי האקלים הקשים, אך עם השנים הסתגלו למקומם החדש והחלו לעסוק בפעילויות כלכליות שונות ובעיקר במסחר. חלק מהגולים שהפכו לסוחרים התעשרו מאוד, אך גם אלה שלא הפכו לעשירים מופלגים התפרנסו באופן מכובד ואיכות חייהם הייתה גבוהה יותר מזו של אחיהם בתחום המושב.

דרך נוספת שאפשרה ליהודים להשתקע בסיביר הייתה גיוס לצבא הרוסי החל מ־1827, במיוחד דרך גיוס הקטינים היהודים ליחידות ה"קנטוניסטים" – יחידות שהכשירו ילדים ונערים לשירות של 25 שנה בצבא (שהתחיל בהגיעם לגיל 18). בתום השירות הממושך, נהגו חיילים יהודים רבים להשתקע באותן ערים שבהן שירתו בצבא ולא חזרו לתחום המושב. היו גם יהודים שהצליחו להסתגל לסיביר בניגוד לחוק. בשנות ה־60 של המאה ה־19 זכו יהודים ממספר קטגוריות ל"אמנציפציה סלקטיבית" (לפי הגדרתו של בנג'מין נתנס): סוחרים מהגילדה הראשונה, בעלי השכלה גבוהה ובעלי מלאכה מיומנים יכלו מעתה לגור מעבר לתחום המושב, אך השלטונות השתדלו למנוע את השתקעותם של היהודים בסיביר ומדיניות זו התעצמה לקראת שלהי המאה ה־19.

בית הכנסת בקנסק, נבנה 1884 (צילום: ולדימיר לויין)

בית יהודי באומסק, סביב 1900 (צילום: ויקטוריה גרסימובה)

יהודי סיביר

בסופו של דבר, האוכלוסייה היהודית בסיביר מנתה בשנת 1897 רק כ־35,000 נפש, מיעוט זעיר הן בהשוואה ל־5.1 מיליון יהודים באימפריה הרוסית כולה והן ל־5.8 מיליון תושבי סיביר. אך למרות מספרם המועט, היו היהודים חלק משמעותי מהאליטות המקומיות, במיוחד בקרב הסוחרים הגדולים והתעשיינים.

מספר בתי כנסת גדולים נבנו מעץ. רובם לא השתמרו עד ימינו, למעט שלושה: בית הכנסת הישן באומֶסק, בית הכנסת של החיילים בטומֶסק ובית הכנסת בקֶנְסֶק. הראשון הוא בנין בסגנון ניאו־מורי, כמו בתי כנסת בערים אירופיות גדולות. השני נבנה על ידי יהודים ששירתו בצבא הרוסי. גילופי עץ האופייניים לאדריכלות הסיבירית מעטרים את חלונותיו והם כוללים מספר רב של מגני דוד. השלישי, בית הכנסת מעץ בקֶנְסֶק, מט לנפול ב־2015. רוב גילופי העץ נפלו מחלונותיו והקירות משמשים כיום את תושבי המקום כחומר להסקה.

את תשמישי הקדושה לבתי הכנסת הביאו יהודי סיביר מתחום המושב לרוב, כי בסיביר חסרו סופרי סת"ם ובעלי מלאכה מתאימים. יחד עם זאת המשלחת של המרכז לאמנות יהודית הצליחה לאתר חפץ שנוצר בסיביר בוודאות: יד לקריאה בספר תורה מגולפת בעץ. היד מעוטרת במגן דוד ונושאת כתובת: "יוסף ליפשיץ נ"י [נרו יאיר], סיביריען תרע"ב לפ"ק [לפרט קטן]".

השלטון הקומוניסטי – עידן חדש בסיביר

לאחר התפרקות האימפריה הצארית ב־1917 והקמת ברית המועצות, החל עידן חדש בחיי המדינה כולה וגם בחיי יהודי סיביר. יהודים אמידים רבים היגרו מסיביר לאחר המהפכה הבולשביקית. בשנות ה־30 של המאה ה־20 הורה השלטון הקומוניסטי על סגירתם של כל בתי הכנסת בסיביר, חלק מתשמישי הקדושה שלהם נעלמו וחלקם נמסרו למוזיאונים מקומיים. במסגרת תכנית החומש הראשונה החלו להגיע לסיביר יהודים חדשים כדי לפתח שם את התעשייה. יהודים אחרים נסעו באותו זמן לאזור כִירוֹבֶיג'אן בתור עובדי ארמה במחוז היהודי האוטונומי שסטלין הקים כאלטרנטיבה סובייטית לפרויקט הציוני בארץ ישראל. אלה וגם אלה שללו את המסורת הדתית והזדהו עם הערכים הקומוניסטיים.

בתקופת מלחמת העולם השנייה התחדש שוב היישוב היהודי בסיביר: יהודי ליטא, פולין ורומניה הוגלו לסיביר בידי סטלין בשנים 1940-1941 והפליטים מהאזורים המערביים של ברית המועצות שנכבשו על ידי הנאצים

בית הכנסת בצי'טה, נבנה 1907-1908 (צילום: ולדימיר ליון)

פרט עליון מארון הקודש בבית הכנסת 'בית תשובה' בכירוביג'אן, 1957 (צילום: ולדימיר ליון)

פרט מבית הכנסת של החיילים בטומסק, 1907 (צילום: ולדימיר ליון)

יד לתורה, סיביר, 1916
(צילום: קטרין קטלר, המרכז
לאמנות יהודית, שמור
במוזיאון להיסטוריה
באולן-אודה)

המרכז לאמנות יהודית

המרכז לאמנות יהודית הוא
מכון מחקר באוניברסיטה
העברית בירושלים שמטרתו
לתעד, לחקור ולפרסם את
התרבות היהודית החזותית
ברחבי העולם, מהתקופות
הקדומות ועד לימינו.

המרכז הוקם בשנת 1979 על ידי
פרופ' בצלאל נרקיס, חתן פרס
ישראל, במטרה לתעד חפצי
אמנות יהודית ולפתח אינדקס
מקיף של נושאים איקונוגרפיים
יהודיים. בתחילה כלל המרכז
ארבעה מדורים: מדור לכתבי יד
עבריים מאוירים, מדור לתשמישי
קדושה ומצווה, מדור לאמנות
יהודית עתיקה, ומדור לאמנות יהודית
מזרחית.

בשנת 1991, תחת הנהלתה של פרופ'
עליזה כהן-מושלין, נוסד מדור חמישי –
המדור לאדריכלות יהודית ולבתי קברות
יהודיים. תחת הנהגתה של פרופ' כהן-
מושלין יצאו משלחות מחקר רבות למרכז
ומזרח אירופה הפוסט-קומוניסטית, שלא
היו נגישים בעבר לחוקרים מערביים, כמו כן
למספר ארצות ערב, הודו ואחזקיסטן, על
מנת לתעד אמנות יהודית בסכנת הכחדה.
משנת 1994 התחיל המרכז לתעד את בתי
הכנסת הקיימים בגרמניה בשיתוף פעולה עם
האוניברסיטה הטכנית בבראונשווייג. כתוצאה
משיתוף זה הוקמה יחידת מחקר לאדריכלות
יהודית באירופה בשם "בית תפילה".

עד היום תיעד המרכז לאמנות יהודית כ-1,600
מבנים יהודיים ועשרות אלפי חפצים בכ-800
מחזאונים, ספריות, אוספים פרטיים ובתי כנסת
ב-41 מדינות בעולם. תוצאות התייעוד והמחקר
של המרכז עברו תהליך דיגיטציה בתמיכת
תכנית "ציוני דרך" של משרד ירושלים ומורשת
ונגישים היום לציבור הרחב באתר האינטרנט
של המרכז (האינדקס לאמנות יהודית ע"ש
בצלאל נרקיס), הכולל עד עתה יותר מרבע
מיליון דימויים דיגיטליים. האינדקס לאמנות
יהודית הוא גוף המידע הגדול והמקיף ביותר על
התרבות החזותית היהודית.

לאחר קריסת ברית המועצות בשנת 1991
היגרו חלק ניכר מיהודי סיביר, אך אלה
שנותרו הקימו מחדש את הקהילות, פתחו את
בתי הכנסת וחדשו את החינוך היהודי. כיום
קיימות קהילות פעילות בערים הגדולות,
רובן בהנהגת רבני חב"ד. הקהילות בטיובינסק,
אומסק, טומסק, אירקוטסק, וולג'בוקטוק
אף הצליחו לקבל מהמדינה לרשותן בחזרה
את בנייני בתי הכנסת. בערים שבתי הכנסת
המקוריים לא שרדו את התקופה הסובייטית,
נבנו מבנים חדשים ומודרניים (נובוס'בינסק,
קרסנויארסק, בירוונ'ג'אן, חברובסק). בערים
קטנות שבהן לא נותרו יהודים, משמשים
בתי הכנסת לשעבר את הצרכים המקומיים:
משרדי העירייה בקבנסק, מנהל שירות בתי
הסוהר בצ'יטה, משרדי מס הכנסה בפטרובסק,
ז'ביקלסקי, תחנת האמבולנסים באצ'ינסק,
משטרת חקירות בנין'נה-אוינינסק,
אוניברסיטה באולן-אודה. בתי הכנסת
בקנסק ובמדיינסק עוזבים ונמצאים בסכנת
התמוטטות. באף אחד מבתי הכנסת
שרדו, לא השתמר עיצוב הפנים המקורי,
ולעיתים הושמדו גם חלקים מהבניין
עצמו, כגון הכיפות הגבוהות. עיצוב
הפנים של הבניינים המשמשים מוסדות
שונים הותאם לצרכיהם, בעוד בתי
הכנסת שהוחזרו לקהילות היהודיות
קיבלו עיצוב פנים חדש המתאים
לאופייה של הקהילה העכשווית.

מורשת יהודי סיביר ניצרה במאה
ה-19 בתהליך של דיאלוג מתמיד בין
המסורות המזרח-אירופיות לבין התנאים
המקומיים הספציפיים. בכללותה היא מייצגת
את אופיים המיוחד של יהודי סיביר – יהודים
גאים ובטוחים בעצמם, שהצליחו לא רק
להתקיים באקלים הסיבירי הקיצוני אלא אף
להתפרנס בכבוד ולפתח זהות חדשה, זהות
יהודית סיבירית.

מצבת עץ של האדמו"ר
חיים נפתלי הלברשטם
ביאקוטקסט 1944
(צילום: אלכסיי אנדרייב)

מצבת שלמה זלמן יופיס, בית הקברות
היהודי בפטרובסק זביקלסקי, 1886
(צילום: ולדימיר ליון)

הגיעו ב-1941-1942. אוכלוסייה זו הייתה
מסורתית יותר, הקימה מניינים בלתי חוקיים
והצליחה לפתוח מחדש בתי כנסת באירקוטסק
ובאומסק. בית הכנסת בכירוב'ג'אן הוקם
לראשונה בשנת 1946 ונמצא במבנה הנוכחי
משנת 1988. הוא כנראה בית הכנסת היחיד
שנבנה בתקופה הסובייטית ופועל עד היום.
הרהיטים שעומדים בו נעשו ב-1957 על ידי
יהודים מקומיים והם משקפים ניסיון מרגש
לשחזר עיטורים מסורתיים שהיו נפוצים
במזרח אירופה.

בתי הקברות בסיביר

בתי קברות יהודיים בסיביר משלבים את
המסורות והמנהגים ממזרח אירופה עם
השפעות מקומיות. המצבות שהשתמרו
מהמאה ה-19 נושאות לעתים כיתוב מסורתי
בעברית ועיטורים מסורתיים (אריות, ציפורים,
צבים, מנורה וכדומה). רובן כוללות גם את
שם הנפטר ברוסית. בערים קטנות ומרוחקות
נבנו לעתים המצבות בצורה המונעת מחיות
בר לחפור את הקבר. בתקופה הסובייטית חלק
מהיהודים אימצו נורמות סובייטיות חדשות
למצבות יקיריהם, בעוד אחרים, במיוחד אלה
שהוגלו, השתדלו לדבוק במסורת. לעתים הם
אף רשמו על המצבות את שם העיר שממנה
באו. כך, בבית הקברות היהודי ביאקוטסק
השתמרו עדיין מצבות מעץ בסגנון יהודי
מסורתי על גבי קברי הגולים מפולין.

לעיון נוסף

A. Berezin, V. Levin, *Material Culture of the Jews of Siberia* (forthcoming) .1
2. האינדקס לאמנות יהודית ע"ש בצלאל נרקיס. <http://cja.huji.ac.il>